

AGHEASMA ÎN CULTUL ORTODOX

Ieromonah Petru Pruteanu,
prelucrat după studiul din cartea:
„Slujba Sfântului Maslu și alte slujbe de vindecare; istorie și actualitate”,
Editura Sophia, București, 2016, pp. 82-90.

Cuvântul grecesc *αγίασμα* (transliterat în română: *agheasma*) înseamnă atât apa sfințită, cât și rânduiala de sfințire a ei. Atunci când în cult se folosesc expresiile „agheasma mică/mare” se are în vedere rânduiala, care la Bobotează e „mare”, iar în restul anului – „mică”.¹ Grecii numesc „agheasmă” și orice apă care curge din vreun izvor de pe lângă biserică sau la care s-a făcut vreo minune (cum este „izvorul Cuviosului Athanasie Athonitul” de lângă Marea Lavră). Aceste ape nu se mai sfințesc prin rânduiele speciale, iar credincioșii le beau cu multă evlavie, dar nu neapărat pe nemâncate. Și în Biserica Rusă doar apa sfințită la Bobotează se bea obligatoriu pe nemâncate, pe când cealaltă agheasmă se poate bea în orice moment al zilei, dar totuși cu rugăciune și nu ca simplă apă potabilă. În unele mănăstiri grecești, în ziua de Bobotează (6 ianuarie), „agheasma mare” se dă chiar ca apă potabilă și se bea pe parcursul întregii zile. Doar românii consumă „agheasma mică” numai pe nemâncate, iar „agheasma mare” de la Bobotează este consumată numai în perioada Praznicului (5-14 ianuarie) sau după o pregătire specială cu post și spovedanie.

ASPECTE ISTORICO-LITURGICE

1. În trecut tradiția binecuvântării sau sfințirii apei se făcea mai mult în scopuri terapeutice. Așa este cunoscută în Vechiul Testament (IV Regi 5:9-14) și în Noul Testament (Ioan 5:1-4; 9:7), apoi o regăsim în epoca post-apostolică și în primele izvoare liturgice². Primele rugăciuni de sfințire a apei pentru bolnavi le întâlnim în Evhologhiul lui Serapion de Thmuis (rugăciunile: 5 și 17) și în Constituțiile Apostolice (VIII, 29). În unele tradiții această apă era

---

¹ Cf. FOUNDOLIS, *Dialoguri*, vol. IV, pp. 197-201

² În scrierea apocrifă „Faptele lui Toma” (cap. 52) avem una din primele mențiuni ale vindecărilor cu agheasmă. O altă referință întâlnim în viața Sf. Theodor Sikeotul. Pentru detalii a se vedea: A. TKACENKO, *Rânduielele vindecării*, p. 504 și mai ales: M. JELTOV, *Sfințirea apei*, pp. 140-148.

amestecată cu uleiul pentru ungerea bolnavilor, iar în altele era folosită separat pentru stropire/spălare sau pentru a fi băută.

2. Manuscrisele liturgice conțin o varietate foarte mare de rânduieli de sfințire a apei³, iar cea pe care o avem în prezent în Molitfelnic ca „slujbă a aghesmei mici”⁴, urmează slujba din Codexul Coislin 213 din anul 1027, unde aceasta are titlul: „*Slujba și tipicul scăldătoarei sfinte a Vlahernelor*”⁵. Tradiția noastră liturgică cunoaște și alte rugăciuni asociate cu diferite îmbăieri rituale sau terapeutice, dar cea mai cunoscută era rânduiala îmbăierii în apele termale de la Biserica Vlaherne din Constantinopol care, prin sec. IX-XII, se făcea în fiecare joi seara⁶. Slujbe asemănătoare celor din Vlaherne se făceau și la apele termale din suburbia numită Pighi (în prezent: cartierul Balikli din Istanbul)⁷, dar și la fântânile („agheasmatarele”) altor mănăstiri sau biserici, mai ales acolo unde existau ape termale sau curative. Apele din aceste izvoare nu se sfințeau prin invocări sacramentale, ci erau considerate taumaturgice prin însăși natura

³ De exemplu, manuscrisul Sinaitic 973 din 1153, conține o frumoasă rugăciune de sfințire a apei, care cunoaște două reformulări ulterioare: una pentru a binecuvânta apa cu care arhiepiscopul își spală mâinile înainte de Intrarea în Mare, iar alta pentru apa care se folosește la spălarea Sfintei Mese, atunci când se sfințește; (cf. M. JELTOV, *Sfințirea apei*, pp. 140-148).

⁴ Cf. pp. 183-202; la sfârșit este expusă și rânduiala specială din Vinerea Săptămânii Luminate.

⁵ FOUNDOULIS, *Dialoguri*, vol. V, pp. 274-278, dar mai ales articolul lui M. JELTOV, *Sfințirea apei*, pp. 140-148. Apele termale din Vlaherne erau renumite încă în antichitate, dar mai ales din sec. V, când zidurile lui Theodosie al II-lea au inclus vechea suburbie în planul nou al capitalei, iar împărăteasa Pulheria a zidit o biserică în cinstea Maicii Domnului. După numeroase reconstrucții, în anul 1434 biserica și anexele au ars, iar o nouă biserică a fost construită abia în 1867. Ultima minune cunoscută datează din sec. XVII, când apa care se scurgea în mare pe sub zidurile cetății s-a făcut de culoarea sângelui. În prezent, la Vlaherne, nu se mai fac îmbăieri, ci doar vechea colimvitră de marmură amintește de faima de altă dată. Chiar și turcii știu de minunile ce se făceau acolo și de aceea numesc locul „Biserica Aghesmei – Ayazma Kilise”; (cf. I. POPOV, *Vlahernele*, pp. 124-126).

⁶ Pe lângă această biserică exista o frăție, care ajuta la îmbăierea bolnavilor în apele termale. Codex Bessarionis (Crypt Γ.β.I) din sec. IX conține două rugăciuni pentru aceste îmbăieri, iar Codexul Coislin 213 din sec. XI are deja o rânduială complexă care se făcea în fiecare joi seara după Vecernie, când puteau fi primiți și noi membri în frăție; (cf. DMITREVSKIY, *Opisanie*, vol. II, pp. 1042-1052). Împăratul, dacă dorea, se îmbăia în vinerea, înainte de renumita procesiune de la Vlaherne la Halkopratia (unde se afla brâul Maicii Domnului), care culmina cu cântarea Imnului Acatist; (cf. A. TKACENKO, *Vlahernele*, pp. 127-128).

⁷ În aceste ape termale, după tradiția descrisă și în Sinaxarul din Vinerea Săptămânii Luminate, au fost vindecați mai mulți împărați. Justinian (sec. VI) a construit lângă acele ape termale o biserică, care a fost renovată de mai multe ori, apoi distrusă în sec. XV de turci. Noua biserică, care funcționează acum ca mănăstire și spital grecesc, datează din sec. XIX și servește ca loc de îngropare a patriarhilor; (cf. R. JANIN, pp. 233-235). Tradiția spune că puterea taumaturgică a apelor a dispărut în sec. XIII-XIV, dar bolnavii merg în continuare la Baloukli/Balikli pentru a cinsti icoana Maicii Domnului numită Ζωοδόχος Πηγή – „Izvorul Tămăduirilor” (mai exact: „Izvorul prin care primești viață”), unde este amenajat un nou izvor cu apă, pe care credincioșii continuă să o bea cu credință. Slujba icoanei „Izvorul Tămăduirilor” din Vinerea Săptămânii Luminate a fost alcătuită în sec. XIV de Nichifor Calist Xanthopol, dar s-a generalizat abia în sec. XVI.

lor⁸. Ca dovadă, până astăzi rânduiala greacă și slavonă a „aghesmei mici” nu are epicleză, aceasta fiind introdusă doar în Molitfelnicul românesc⁹.

În momentul folosirii acestor ape se cântau rugăciuni și imne de laudă adresate Maicii Domnului (în cazul izvoarelor de la Vlaherne sau Pighi) sau sfinților (dacă izvoarele erau pe lângă bisericile închinatelor unor sfinți). Slujba actuală a „aghesmei mici” încă face trimitere la „biserica ta [din Vlaherne]”, deși sensul acestor referințe nu este clar. Cu toate acestea, anume rânduiala aghesmei de la Vlaherne s-a generalizat în cult, luând locul altor variante ale „aghesmei mici” cunoscute până prin sec. XVII¹⁰.

Formularea unei alte rânduielei a „aghesmei mici” (cel puțin paralelă cu cea „a Vlahernelor”), care să preia texte din vechile rânduiele (pe nedrept dispărute), mi se pare nu doar justificată, ci și necesară, mai ales că slujba pe care o avem acum nici nu a fost concepută pentru sfințirea sacramentală a apei și nu conține formulări valabile pentru toate cazurile în care se folosește apa sfințită¹¹. După cum observă și profesorul Foundoulis, nu-i nevoie ca o astfel de slujbă să fie foarte lungă sau să imite structura altor slujbe, așa cum s-a întâmplat cu rânduiala actuală, ci poate avea și o singură rugăciune sau două¹² și, eventual, o ectenie la început și alta la sfârșit, pericopa evanghelică (Ioan 5:1-4), dar fără pericopă apostolică și atâtea tropare.¹³

⁸ M. JELTOV, *Sfințirea apei*, pp. 140-148. În primele secole, nici la Teofanie nu se sfințea agheasma, ci aceasta se lua cu credință, în ajunul Praznicului, din izvorul care era în fața bisericii (cf. Pavel Silentarius, „Descrierea bisericii Sfânta Sofia”). După cum istorisește Teodor Citețul (sec. V-VI), practica invocării [Duhului Sfânt] peste ape a fost inventată (ἐπινοῆσαι) de către patriarhul monofizit al Antiohiei Petru Gnafevs (sec. V), care a introdus și Crezul în Liturghie, iar la sfârșitul fiecărei rugăciuni și ectenii a rânduit să fie pomenită Născătoarea de Dumnezeu (vezi PG 86, 208-209). Informația este confirmată și de Nichifor Calist Xanthopol (vezi PG 147, 84).

⁹ Primul care a introdus epicleza în rugăciunea „aghesmei mici” a fost Petru Movilă (TREBNIC 1646, vol. II, p. 15), dar această inovație n-a fost preluată de celelalte ediții slavonești, ci doar de Molitfelnicul românesc. În prezent și grecii au câteva ediții de Molitfelnic, care conțin un fel de epicleză la „agheasma mică”, dar într-un alt moment decât la români. Evhologhiile de până la începutul sec. XX nu au nici un fel de epicleză.

¹⁰ Cf. PRILUȚKIY, pp. 167-175.

¹¹ Slujba actuală a „aghesmei mici” a depășit parțial contextul original rânduielei de la Vlaherne, introducând o epicleză și două mențiuni ale sfințirii apei Iordanului (în ectenia mare și în rugăciunea de plecare a capetelor). Împrumutând aceste elemente din slujba „aghesmei mari”, problema nu a fost rezolvată deplin. De aceea, unele Evhologhii grecești și slavonești au schimbat și strofa a 19-a din acrostihul alfabetic, începând cu aceeași literă un alt tropar, care nu amintește de „biserica ta [din Vlaherne]”. Nu-i clar de ce nu s-a făcut același lucru și la strofa a 15-a, precum și la troparul al 2-lea înainte de „Sfinte Dumnezeule”; (cf. PRILUȚKIY, p. 163).

¹² *Dialoguri*, vol. 5, p. 275.

¹³ Trebnicul rusesc (Kiev 1708 și Moscova 2013) prevede o rânduială pe scurt de sfințire a apei, care se regăsește (fără introducere și otpust) și în Molitfelnicul românesc, alături de rânduiala la femeia lăuză (p. 11). Ultima

3. Un alt tip de sfințire a apei menționat în izvoarele liturgice și care, de asemenea, avea un rol taumaturgic pronunțat, era sfințirea apei prin înmuierea unor relicve. Cu acest scop, cel mai des se folosea sfânta cruce, dar și sfintele moaște păstrate în relicvarii în formă de cruce sau medalion¹⁴. Rușii au păstrat această rânduială specială a aghesmei până la jumătatea sec. XVII, dar grecii au suprapus de timpuriu ritualul afundării crucii cu slujbele actuale ale aghesmei, uitând cu desăvârșire vechea rânduială a înmuierii relicvelor.

Deja în contextul acestei suprapunerii, profesorul Foundoulis considera că obiceiul afundării crucifixului în apă provine din rânduiala „aghesmei mari”, unde aceasta simbolizează intrarea și ieșirea lui Hristos în Iordan, dar fără să constituie un ritual sfințitor, pentru că apa este deja sfințită prin rugăciunea și binecuvântarea preotului¹⁵. Se pare însă că evoluția afundării crucifixului în apă este exact inversă și s-a practicat mai întâi la „agheasma mică”, inclusiv din lipsa unei epicleze¹⁶, dar mai ales în legătură cu sărbătoarea „Scoaterii lemnului Sfintei Cruci” în ziua de 1 august¹⁷. Mai mult decât atât, folosirea crucii la sfințirea apei făcea trimitere nu doar la puterea terapeutică a aghesmei, subliniată foarte clar de textul slujbei (preluat din Biserica Vlahernelor), ci și la puterea de exorcizare a aghesmei, care justifica sfințirea apei la începutul fiecărei luni, cu scopul de a înlătura lucrarea diabolică generată de obiceiurile păgâne, care încă se practicau în popor în prima zi a lunii¹⁸.

4. Pe lângă rânduialile aghesmei prin afundarea crucii sau a sfintelor moaște, practicate pe larg în sec. XVI-XVII, rușii mai sfințeau apa folosind și unul din cuiele cu care a fost pironit Hristos (adus în acea perioadă la Moscova)

---

ediție mai cuprinde o rugăciune scurtă de sfințire a apei încadrat în „Rânduiala de binecuvântare a unui vehicul” (p. 711).

¹⁴ PRILUȚKIY, pp. 172-174.

¹⁵ FOUNDOLIS, *Dialoguri*, vol. II, pp. 99-100.

¹⁶ În vechime se credea că simpla afundare a crucifixului în apă poate să o sfințească, iar începând cu Petru Movilă se consideră că crucile au nevoie de stropire cu agheasmă pentru a fi sfințite. Și astfel, Molitfelnicul nostru are tocmai trei rânduiele de „sfințire a crucilor”: *Rânduiala rugăciunii la așezarea Sfintei Cruci pe acoperișul bisericii nou zidite și a clopotniței* (p. 640); *Rânduiala sfințirii crucii și a troiței celei noi* (p. 690) și *Rânduiala sfințirii crucii pectorale și a cruciulițelor* (p. 695) – cea din urmă fiind introdusă abia în ultima ediție. Tot mai mulți teologi consideră că sfințirea crucilor și a icoanelor este o practică apuseană, contrară hotărârilor Sinodului VII Ecumenic și practicii vechi a Bisericii.

¹⁷ PRILUȚKIY, pp. 160-167.

¹⁸ PRILUȚKIY, pp. 160-161. Așa s-a ajuns (în special în Balcani) ca slujba de odinioară de la 1 august să se săvârșească în prima zi (sau în prima duminică) a fiecărei luni, cu excepția lunii ianuarie, când se sfințea abia în ziua a 6-a, după rânduiala specifică Teofaniei.

sau copia de la proscomidie¹⁹. După reforma patriarhului Nikon (1667), Trebnicul rusesc a menținut doar rânduiala de folosire a copiei, numită în Molitfelnic: „*Rugăciune care se citește bolnavului cu sfânta copie*”²⁰. În afară de rugăciunile începătoare, Psalmul 69 și trei tropare despre răstignirea lui Hristos, nu există nici un fel de rugăciune sau explicație privind săvârșirea acestei rânduiei.

O astfel de lacună majoră nu putea să nu favorizeze apariția unor practici greșite în rândul preoților. Unii dintre ei, neștiind sensul acestei rânduiei, au început să propună diferite „diagnosticări” și „vindecări” cu copia, sugerând că dețin anumite „secrete de vindecare”. În realitate, o astfel de abordare nu poate fi altceva decât escrocherie cu iz de magie.

Descrierea slujbei cu sfânta copie, care ar fi trebuit să fie scrisă și în Molitfelnic, o găsim în colecția liturgico-canonice „*Novaya Skrijali*”²¹. Rânduiala prevede ca după proscomidie preotul să rostească cele trei tropare din Molitfelnic, să afunde copia într-un vas cu apă (nesfințită anterior) și să o binecuvânteze cruciș²². După ce bolnavul se împărtășește la Liturghie, preotul îi dă și acea apă binecuvântată cu care bolnavul, acasă, se șterge pe frunte și în locurile dureroase²³ sau o bea. Deci, ca și în cazul afundării crucii sau moaștelor în apă, și copia se folosește tot la sfințirea apei (cu puteri terapeutice și apotropaice), dar nu pentru a fi atinsă de trupul omului, căci aceasta ar însemna și un fel de desacralizare a ei.

Personal consider că această rânduială „a copiei” ar trebui exclusă din Molitfelnic pentru că, alături de alte rânduiei asemănătoare, aceasta

¹⁹ M. JELTOV, *Sfințirea apei*, pp. 146-148. Copia (în slavonă: kopie = suliță) este un cuțit în formă de suliță care se folosește la pregătirea Agnețului (pâinii euharistice), care în cadrul Liturghiei este sfințit și se preface în Trupul lui Hristos. După sfințirea pâinii euharistice, aceeași copie este folosită pentru a tăia în părticele mici Sfântul Trup spre a fi împărțit clericilor și credincioșilor. Acest obiect liturgic simbolizează sulița cu care a fost împuns Mântuitorul când era pe Cruce (Ioan 19:34). În afară de această utilitate practico-simbolică, copia nu este folosită în alte scopuri și doar la modul indirect se poate vorbi despre o sfințenie a ei.

²⁰ MOLITFELNIC, p. 405. Rânduiala a fost preluată din Trebnicul rusesc, dar fără a-i cunoaște utilitatea.

²¹ Sursa este disponibilă doar în limba rusă; p. 562.

²² Se pare că practica a apărut încă la Catedrala „Sfânta Sofia” din Constantinopol, unde în anul 614 a fost adusă sulița (copia) cu care a fost împuns Mântuitorul și care, în scurt timp, a devenit un obiect de mare evlavie, folosit și în procesiuni religioase. În sec. IX-X, așa cum arată Tipicul „Sfintei Sofia”, închinarea la Sfânta Suliță în Vinerea Mare înlocuia închinarea la lemnul Sfântei Cruci, care se făcea numai la 14 septembrie (cf. A. DMITREVSKIY, *Cele mai vechi tipicuri patriarhale*, pp. 137-138). În prezent, armenii pretind că dețin această suliță/copie și o folosesc la pregătirea Mirului. Deci nu-i exclus ca încă în Constantinopol Sfânta Suliță să fi fost folosită și cu rol taumaturgic, dar bineînțeles nu așa cum o fac unii preoți astăzi.

²³ Probabil, exceptând părțile intime ale trupului.

favorizează percepțiile magice despre vindecare. Mulți dintre „creștini”, în loc să se spovedească și să se împărtășească mai des, preferă tot felul de „soluții cu efect automat și imediat”, fără să-și pună problema îndreptării vieții.

***

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ²⁴

Izvoare:

BIBLIA sau *Sfânta Scriptură*, EIBMBOR²⁵, București 1988.

[CO] CANONUL ORTODOXIEI, vol. 1, editor: Ioan Ică jr., Ed. Deisis / Stavropoleos, 2008.

[AGHIASMATARION] ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, Α' – ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ, Ed. Agion Oros, 2008.

[EVHOLOGHION TO MEGA] ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Athena, 1862/2008.

ÎNVĂȚĂTURA DE CREDINȚĂ ORTODOXĂ, EIBMBOR, 2000.

[KEIMENA LITURGIKIS, vol. 2] KEIMENA ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ, Β', Θέματα ευχολογίου, editor I. Foundoulis, Thessaloniki.

[KEKELIDZE, *Izvoarele liturgice georgiene din bibliotecile locale și importanța lor științifică*] Корнилий Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Tiflis (Tbilisi) 1908.

MOLITFELNIC, EIBMO, București 2013²⁶.

[Mikron Evhologhion] ΜΙΚΡΟΝ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, Ed. Apostoliki Diakonia, 2007.

[TREBNIK 1646] ТРЕБНИК, vol. I, Kiev, 1646, p. 475.

[TREBNIK 1995] ТРЕБНИК, Sankt Petersburg, 1995.

[TEB - *Tainele Evhologhiului Bizantin*] Таинства Византийского Евхология, vol. II, editor Miguel Arranz, Moscova 2003²⁷.

[NOVAYA SKRIJAL] *Новая Скрижаль*, Ed. Petersburg, 1870.

PIDALION (colecție de texte și comentarii canonice), București 1933 și 1992.

IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Efeseni*, în vol. „Scrierile Părinților Apostolici”, PSB 1, Buc. 1995.

SIMEON AL TESALONICULUI, *Tratat asupra tuturor dogmelor noastre ortodoxe...*, traducere: Toma Theodorescu, București, 1865, reeditat în 2 volume la Suceava, 2002-2003, din care am și citat.

---

²⁴ Peste tot am pus între paranteze pătrate transliterarea (iar uneori chiar și traducerea) titlurilor bibliografice în limbile greacă și rusă. La notele de subsol vom cita doar aceste paranteze, urmând ca titlurile originale și depline să fie găsite în această listă generală.

²⁵ Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române sau, mai nou, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă.

²⁶ Peste tot unde cităm Molitfelnicul românesc vom folosi doar această ultimă ediție oficială.

²⁷ Colecție liturgică în 5 volume, care redă textele critice ale tuturor Molitfelnicelor bizantine.

Lucrări teologice:

FOUNDOLIS Ioannis, *Dialoguri liturgice*, 5 volume, Ed. Bizantină, București 2008-2010.

Janin R., *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantine. Tome III: Les églises et les monastères*, Paris, 1953.

LARCHET Jean-Claude, *Viața sacramentală*, trad. Marinela Bojin, Editura Basilica 2015.

SCHMEMANN Alexandr, *Pentru viața lumii. Sacramentele și Ortodoxia*, Ed. IBMBOR, 2001.

[V. ALENTOV, *Din istoria cultului ortodox. Studiu istorico-liturgic și arheologic despre taina Sfântului Maslu*] ВЕНЕДИКТ АЛЕНТОВ, *К истории Православного богослужения. Историко-литургическое и археологическое исследование о чине таинства елеосвящения*, Serghiev Posad 1917 / Киев 2004;

[A. ALMAZOV, *Rugăciunile de vindecare*], А. Алмазов, *Врачевальные молитвы*, Odessa, 1900.

[A. DMITREVSKIY, *Cele mai vechi tipicuri patriarhale*] А. Дмитриевский, *Древнейшие патриаршие типиконы*, Kiev, 1907.

[M. JELTOV & S. PRAVDOLIUBOV, *Cultul Bisericii Otodoxe Ruse în sec. X-XX*] М. Желтов & С. Правдолюбов, *Богослужение РПЦ в X-XX вв.* // *Enciclopedia Ortodoxă (Rusă)*, vol. «РПЦ», pp. 485-517.

[M. JELTOV, *Sfințirea apei*], М. Желтов, *Водоосвящение*, în *Enciclopedia Ortodoxă (Rusă)*, vol. 9, pp. 140-148.

[M. JELTOV & A. VINOGRADOV, *Recenzie*] М. ЖЕЛТОВ și А. ВИНОГРАДОВ, *Рецензия на книгу: Rosa-Puig R. Anafora de Barcelona i altres pregaries: Missa del segle IV, Barcelona, 1994* // *Христианский Восток*, Petersburg 2002 / Moscova 2006, vol. 4, pp. 565-586.

[I. POPOV & A. TKACENKO²⁸, *Vlahernele*] И. Попов, А. Ткаченко, *Влахерны*, în *Enciclopedia Ortodoxă (Rusă)*, vol. 9, pp. 124-128.

[PRILUȚKIY, *Slujbe particulare în Biserica Rusă în sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*], Прилуцкий В., *Частное богослужение в Рус. Церкви в XVI и 1-й пол. XVII в.*, Kiev 1912.

[A. TKACENKO, *Rânduieile de vindecare*], А. Ткаченко, *Врачевальные чины*, în *Enciclopedia Ortodoxă (Rusă)*, vol. 9, pp. 503-505.

---

²⁸ Fiecare autor a scris câte o parte din articol, de aceea, la notele de subsol, vom cita câte un singur autor, în funcție de capitolul din care am citat.